

מיהו לאו בכל הדורות היה כן אלא בימי רבה ורב יוסף ואביי ורבה דהוו להו שמדות, כדאיתא בהשוכר את הפועלים... וזהו טעמן של ר' זירא ור' ירמיה. אבל אחרי כן נתגברה התורה בבבל, כל שכן בימי רב אשי דאמרינן מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. עד כאן דברי רבינו ז"ל וחיים הם למוצאיהם' (ריטב"א יומא נו – עפ"י שו"ת הרמב"ם תלו).

ע"ע בספר הישר לרבנו תם, תשובה מח.

עוד בענין 'מחשכים' ע' במובא ביוסף דעת סנהדרין כד מכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין.

'מכרי זריעה נינהו, מה לי השיקן ואחר כך הקדישן מה לי הקדישן ואחר כך השיקן'. ההשקה הרי היא כזריעה, שנותנם בכלי שאינו מקבל טומאה כגון כלי אבנים, ומשקעם במי מקוה עד שיהיו מי המקוה צפים על הכלי, וכשהכניסם תחת המים הרי הם כאילו ורועים במקוה (עפ"י רבנו חננאל כאן ובביצה יח. וערש"י ביצה יז. ובראשונים ביצה יח).

בסגנון אחר: כשם שהורעים מתחברים לקרקע ובטלים אליה ונעשים כחלק ממנה, כך המים המושקים במקוה מתחברים למקוה ובטלים לו [והרי הם בעצמם 'מקוה מים'. עפ"י הגר"ח הל' טו"א ז,ה] (עפ"י תרומת הדשן סוס"י רנד; קובץ שעורים. וע"ע אגרות משה יו"ד ח"א קכ, א ו ד"ה ולכן; שו"ת דעת כהן קטט).

בוה ישבו אחרונים קושית האור-זרוע (מקואות שלה) על מה שאמרו שמשקים אינם נעשים אב הטומאה מפני שאין להם טהרה במקוה, והלא יש להם טהרה במקוה על ידי השקה – אך לפי המבואר ההשקה אינה פעולה המטהרת כטבילה, אלא פעולתה וענינה בביטול המשקה למקוה וכמי שאינם בעולם. [ומכל מקום אין זה דומה ממש לחטים שורעין ונשתרשו שנחשבות במציאות כחטין אחרות. וזהו שאמרו (בתוספתא טבו"י א) חומר באוכלים שאין במשקים שהאוכלים אין להם טהרה מטומאתם משא"כ במשקים – הגם ששניהם נטהרים בזריעה, אך באוכלים נחשבים כדבר אחר ממש הלכך האוכלים כמות שהם במצבם הראשון – אין להם טהרה, משא"כ בהשקת משקים הריהם במציאות אותם משקים אלא שבטלים למקוה ונטהרים בכך. עפ"י ר"ש טבו"י ב,ב].

דף לה

תנא, כוסמין מין חיטין. שיבולת שועל ושיפון מין שעורין... הראשונים פרשו הלכה זו לענין צירוף המינים לתרומה או לחלה (ערש"י ותוס'; ר"ש ריש כלאים, ועוד). וכתב הר"ן שאין לפרשה על צירוף לאכילת מצה – כי ודאי כל חמשת מיני דגן מצטרפים, שאם אכל מבין כולם כזית – יצא ידי חובתו, וכמו ששנינו לענין מרור (לט). שכל הירקות הכשרים למרור מצטרפים לכזית. וכן מבואר מדברי שאר המפרשים והפוסקים (ע' במובא להלן לט. וכן נראה ממה שמבואר בגמרא (לט). שאילולא הקש מרור למצה לא היינו מכשירים במרור מינים הרבה. ואילו במצה המינים אינם מצטרפים מסתבר שגם במרור היה הדין כן, שהרי המקור למינים הרבה אינו אלא ממצה ודיו שיהא כמותו).

ואולם בספר מנחת חינוך (י,ד) פקפק בדין זה וצידד לומר לדעת כמה מהראשונים שאין מצטרפים לכזית אלא מינים השייכים זה לזה כגון חיטים וכוסמים אך לא חטים ושעורים. ולפי זה מובן היטב שהובאה הלכה זו לענין משנתנו, ולא נקטוה כאן אגב גררא.

ולפירוש הראשון – שהוא העיקר – יש לפרש שהביאו זאת כאן כדי לדייק בהמשך 'הני אין אורז ודוחן לא', שאילו היו כל החמשה סוגים לעצמם, לא היה זה דיוק כי י"ל תנא ושייר דאטו תנא כי רוכלא וליויל, אך כיון שבעצם לא מנה אלא שני מינים, היה לו לתנא למנות אורז ודוחן ולא כוסמין ושיפון הכלולים בחטים ושעורים (עפ"י שיעורי הגרשו"א).

פרטי דיני מיני הדגן, חלוקתם וצירופם – במנחות ע.

'שיבולת שועל... מין שעורין'. רגילים לזהות שבולת שועל עם הגרגרים המכונים כיום 'קווקר' (כן נראה מפרש"י ורבנו גרשום ומתלמידי הרמב"ן ועוד, וכן המנהג המקובל להלכה). ואולם יש מערערים על הנחה זו [כי לכאורה אין שום דמיון בין הקווקר לשעורה, ומדוע נחשבים כמין אחד. וכן בירושלמי (ריש חלה) אמרו שהשיבולת-שועל נקראת 'שורה' מפני שהיא עשויה כשורה. והלא תאור זה אינו עונה כלל לתואר הקווקר] וסוברים שה'קווקר' אינו מחמשת מיני דגן, ומפרשים שה'שבולת שועל' שבמשנה היא שעורה-דו"טורית (כן פירש רבי נתן ראש הישיבה, בדור שלאחר הרמב"ם), ויש משערים שהיא זו המכונה כיום 'שיפון' [ואילו השיפון שבמשנה משערים שהוא הקרוי כיום 'חיתת כוסמת' או 'חיתת הבר']. מלבד הנפקות האפשריות לענין מצה וחמץ, יש עוד נפקותות מעשיות לענין דיני כלאים וכן לענין ברכה אחרונה ועוד (ע' בערוך 'שבל-ג'; שו"ת הרד"ל ו'; אנציקלופדיה תלמודית ערך 'דגן'; מראות המשנה - צמחיית המשנה (לר"י פליקס ז"ל); עלה יונה עמ' תמת; מנחה לאיש (להרב דולגין); קובץ שערי ציון ח"א - מאמרו של הרב שרגא קרייזלר שליט"א).

והכוסמין, כתב הרמב"ם (בפרשו למשנה ריש כלאים): היא החטה המדברית.

'דברים הבאים לידי חימוץ אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה, יצאו אלו שאין באין לידי חימוץ'. לדעת הרמב"ן, דין זה אינו אמור רק לענין כשרות המינים שאדם יוצא בהם אלא גם לצורת הלישה בפועל, וכגון הלש במי פירות שאינם מחמיצים, היות ואינה יכולה להחמיץ בלי תוספת מים, אינה כשרה למצה של מצוה [אף בלא הטעם של 'מצה עשירה'].

על האפשרות לקיים מצות אכילת מצה על ידי טחינת מצות ולישתן במים ואפייתן פעם נוספת, כדי להקל על אכילתם, או שמא אין לעשות כן לדעת הרמב"ן מאחר והאפיה השנייה נעשתה ממצות אפיויות שכבר אי אפשר להן להחמיץ - ע' במובא ביוסף דעת ברכות לו: מהגרז"ן גולדברג שליט"א שהוכיח מדברי הגמרא שם להתיר.

'איתיביה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא: המחהו וגמעו, אם חמץ הוא ענוש כרת ואם מצה הוא אין אדם יוצא ידי חובתו בפסח. והא הכא דאין אדם יוצא ידי חובתו במצה וחייבין על חימוצו כרת'. יש מקשים על השוואת הדברים, הלא בחמץ שהמחהו כבר חל חיוב כרת על חימוצו קודם שהומחה לפיכך לא פקע ממנו חיוב זה, מה שאין כן במצה שנילושה מלכתחילה ביין ושמן, מעולם לא חל עליה חיוב חמץ מאחר ומתחילתה לא נראית לקיום מצות מצה. ואכן נראה שאילו היה לש עיסה במים ורק אחר כך הוסיף יין, לא ייפקע חיוב כרת מאחר וכבר חל החיוב על עיסה זו (כן העירו בשו"ת אחיעזר ח"ג ז,ה, ואור שמח הל' מאכלות אסורות יז. וכתב האו"ש להביא מכאן 'סעד חזק' לשיטת הראשונים שחמץ קודם הפסח נחשב 'היתירא', הואיל וכן כאשר המחהו קודם הפסח הרי מעולם לא חל חיוב על עיסה זו). ויש מי שכתב מצד הסברה הפשוטה שאין חילוק כלל אם חל חיוב חמץ מקודם אם לאו, שהואיל ואי אפשר לצאת ידי חובתו בעיסה זו עתה אין חייבים על חימוצה כעת, וגם אם חל מקודם חיוב כרת הריהו פוקע עתה, לפי ההנחה שהניחו עתה בגמרא שכל שאינו יוצא ידי מצה אינו חייב על חימוצו (עפ"י אבי עזרי הל' חמץ ה,ב. ודחה שם את ההשוואה לחמץ שחרכו קודם זמנו שמתור להשהותו ואילו חרכו לאחר שכבר נאסר אסור להשהותו).

'המחהו וגמעו, אם חמץ הוא ענוש כרת ואם מצה הוא אין אדם יוצא ידי חובתו בפסח'. בחולין (קכ) אמרו משום שאינו בכלל לחם עני [ונראה הכוונה שאינו בכלל 'לחם'. כן משמע בשיטה מקובצת שם וכן כתב רבנו חננאל כאן. ואולם בנודע-ביהודה (קמא יו"ד לד) כתב לדייק מדברי הגמרא שהוא 'לחם' אלא שאינו 'לחם עני'. ונראה שכן הבין הגאון בית אפרים (יג), ומתישבת בזה התמיהה שתמה עליו בשו"ת שבט הלוי ח"א קנד,ב].

ורש"י כתב שאינו אוכלה דרך אכילה. ופרשו אחרונים כוונתו שאין זו 'אכילה' אלא שתיה. וכן משמע בתוס' בחולין שם (עפ"י נודע ביהודה שם; דברי יחזקאל י"א). ואף על פי ששתיה בכלל אכילה היא (שבועות כג.) – כבר כתבו התוס' (בחולין שם) שזה רק במשקים, אבל אוכלים שממחה אותם ושותה – אין זו אכילה. ויש שהבינו כוונת רש"י שהיא אכילה שלא כדרך, ומוה רצו להוכיח הרש"ש שאין אדם יוצא ידי חובתו במצוות כשאוכל שלא כדרך אכילה (ערש"ש; מנחת חינוך י"ו. וע"ע במובא לעיל כג ע"א). וקשה לפי זה מדוע בחמץ ענוש כרת, אף אמנם שנתרבה מן הכתוב 'נפש' לחייב את השותה (בחולין קכ), הלא האוכל חמץ שלא כדרך אכילה פטור (כדברי התוס' לעיל כה. כח) – אלא ודאי אין כאן חסרון של 'דרך אכילה' מפני שמאכל מחוי דרכו בשתיה, ופעמים שעושים כן לוקנים ולתניקות (וכ"ה בקובץ ענינים).

(ע"ב) 'אכסניא'. יש מפרשים [דלא כפרש"י ועוד] כפשוטו: אכסניא. והקלו בדבר כדי להרגיל במצות אכסניא (פירוש הרמב"ם למשנה דמאי ג,א; רבי ישמעאל בן חכמון עירובין לא).

ז'מה ראית'. מפשט דברי רש"י משמע שהקושיא היא לומר להפך; הקדימו בשבלים חייב בתרומה גדולה והקדימו בכרי פטור (וכן פירש הריטב"א בעירובין לא, ע"ש). ויש ליתן טעמים בדבר; הקדימו בשיבולים מסתבר לחייב את הלוי מפני שהיה לו לידע שלא הופרשה תרומה גדולה, שאין הדרך להפרישה בשבלים, משא"כ בכרי, היה הלוי סבור שכבר הורמה התרומה (עפ"י תורא"ש שם בשם רבנו מאיר). ועוד, בהקדימו בכרי כבר חל חיוב הרמת תרומה על בעל הבית, הלכך י"ל שפטרה תורה כשבא המעשר ליד הלוי, שכלפיו אינו טבול אלא לתרומת מעשר. משא"כ כשהקדימו בשיבולים שלא נתמרה אצל בעל הבית אלא ביד הלוי, יש מקום לומר שחל על הלוי חיוב תרומה גדולה במירווחו. ומתוך שסברא יותר לחייב את זה שכבר נעשה דגן מקודם, שלא פקע חיובו (עפ"י שפת אמת שם). וריב"א (בתוס' שם) פירש השאלה, מה ראית לחלק בין הקדימו בכרי להקדימו בשיבולים, אמור בשניהם שפטור הואיל ולא הוקבע עדיין למעשר, ורק כשראה פני הבית מקודם חייב.

לא תאכל עליו חמץ – מי שאיסורו משום בל תאכל עליו חמץ, יצא זה שאין איסורו משום בל תאכל חמץ אלא משום בל תאכל טבל. הקשו התוס' (בסוכה ל. ד"ה משום): מדוע נצרכים ללימוד מיוחד והלא יש לומר טעם כללי שאינו יוצא במצה של טבל משום 'מצוה הבאה בעבירה'? (וכן הביא הרמב"ן מהירושלמי. וכן הזכירו טעם זה רש"י (בד"ה דמאי ובד"ה טבול, ולהלן לט. ד"ה ובדמאי) והר"ן. וכן יש אומרים בדעת הרמב"ם (ע' אבי עזריה הל' חמץ וז). ואולם התוס' במקום אחר (סוכה ט.) כתבו שטעם זה אינו אלא מדרבנן). ויש לומר, נפקא מינה אם אכל כחצי-זית מצה של טבל וכחצי-זית חולין; משום 'מצוה הבאה בעבירה' יצא ידי חובתו [כי גם אם חצי שיעור אסור מהתורה – אין בו חיוב מיתה, הלכך נדחה איסור זה מפני מצות מצה – אם אין לו מצה אחרת], אבל משום הדרשה המיוחדת שכל דבר האסור מצד אחר אינו יוצא בו – לא יצא ידי חובתו, שכשם שאיסור חמץ בשיעור שלם אינו חל על איסור אחר, כך איסור חצי שיעור של חמץ אינו חל על איסור חצי שיעור של טבל, נמצא שאכל דבר שאין איסורו בכולו משום 'בל תאכל חמץ', הלכך לא יצא ידי חובת מצה (עפ"י קובץ שעורים).

א. יש להעיר לדבריו שנקט שמצות עשה נדחה איסור חצי-שיעור של טבל, אם כן לכאורה כעת אין בו איסור מחמת דבר אחר, שהרי איסור טבל נדחה. ואעפ"י שאילו היה חמץ, לא היה איסורו משום חמץ אלא משום טבל, אך יש מקום בסברה לדון עליו כפי מצבו עתה, כשבא לאוכלו כמצה, ועתה הלא איסור טבל נדחה ממנו. וכן יש להקשות מדוע בטבל הטבול למעשר עני אינו יוצא ידי חובה, והלא אין בו מיתה (לדברי הרמב"ם הל' מאכלות אסורות י,כ. ובוה מבואר לשון הברייתא 'ואפילו מעשר עני'), ויבוא עשה דמצה וידחה לאו דטבל.

וכבר הקשו בירושלמי (מובא בתוס' קדושין לח. ד"ה אקרוב) כיוצא בזה, יבוא 'עשה' דמצה וידחה 'ל"ת' החדש, וע"ש שני הסברים. ועוד יש לומר עוד [בשיטת תלמוד דידן] שכל דבר האסור באיסור אחר, אין שייכת בו מצות מצה מעיקרא, משום ההקשר לחמץ. הלכך אין שייכת סברת 'עשה דוחה לא תעשה' להכשירו [והירושלמי סובר הטעם משום מצוה הבאה בעבירה, ולכן הקשה מ'עשה דוחה ל'ת']. ולפי זה זכינו לתירוץ מרווח, שלכן הוצרכנו לדרשה זו, לומר שאף באופן שעשה היה דוחה ל"ת כגון בטבול למעשר עני, אינו יוצא ידי חובת מצה. וכבר האריך בכל זה בשאגת אריה (צו). וע"ע קרן אורה זבחים צו:

ב. עוד צידד בקובץ שעורים ארבע נפקותות נוספות בדרשה זו לפסול מצה של טבל:

א. לענין דיחוי במצוות; שאם בליל יום טוב היה טבל או הקדש, שוב לא יוכשר אחר כך בסילוק האיסור – אם יש תורת 'דיחוי' במצוות (וע"ע בקוב"ש להלן אות קע).

ב. לענין דין 'לשמה' באפיית המצה; שאם עשאוה בדעה שהיא טבל, תיפסל משום 'שלא לשמה' כדין עושה מצה לשם תודה.

ג. ביטול מצה של טבל ברוב מצות כשרות; לפי דעת הרמב"ן אפשר שאעפ"י שאיסור טבל פקע, אין המצה מתכשרת על ידי דין 'ביטול'.

ד. לענין 'בל תוסיף'; שאינו עובר אם אכל מצה פסולה לשם מצוה.

– אפשר שכל ההנחות הללו שייכות רק בפסול הקיים במצה עצמה, אבל אילו היה טעם הפסול משום 'מצוה הבאה בעבירה' בלבד, הרי אין זה פסול בחפצא דמצה אלא חסרון בקיום המצה, הלכך אפשר שאין בזה תורת 'דיחוי' ולא חסרון ב'לשמה', והיה מועיל ביטול ברוב להכשיר [סברה זו נמצאת גם בשערי ישר ג, יט. וע' מנחת חינוך מצוה י, ו כב], וכן שייך איסור 'בל תוסיף' באכילת מצת טבל.

הסבר נוסף בהצרכת הדרשה לאסור מצת טבל – ע' מנחת חינוך י, כא; ערוך לגר סוכה ל.

ג. מה שרש"י בשלשה מקומות נתן טעם משום מצוה הבאה בעבירה – ע' מהרש"א; שו"ת שבט הלוי ח"א קנג. ויש בטעם זה נפקותא – באופנים שאיסור טבל לא קדם לאיסור חמץ, אלא בא עמו כאחת או לאחריו (ע' בשו"ת דובב מישרים ח"א צח). וכן למאן דאמר איסור חל על איסור בכלל (כמו שאנו נוקטים) – שמכל מקום אינו יוצא משום מצוה הבאה בעבירה.

ובתוס' רבנו פרץ תירץ שטעם 'מצוה הבאה בעבירה' אינו אמור אלא בקרבן שהוא בא לרצות, וכן בלולב שמהללים ומשבחים בו לפני המקום, אבל מצוות שאינם באים לריצוי כגון מצה, אין למעטם משום 'מצוה הבאה בעבירה'. וכן מובאת דעה זו בתדושי הרמב"ן, שלפי מה שאנו פוסקים איסור חל על איסור ב'כולל' וגם בטבל שייך איסור חמץ, יוצא אדם ידי חובתו במצת טבל, ואין אומרים 'מצוה הבאה בעבירה' אלא בקרבן ובלולב.

*

'דברים הבאים לידי חימוץ אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה, יצאו אלו שאין לידי חימוץ'

–
 'כי העיקר העבודה החשובה באדם הוא כשעובד את השי"ת אפילו בדברי ארציות ומעלה אותם לה', אבל מי שאינו עובד להקב"ה רק בדברי תורה ותפילה לחוד, אין עבודתו כל כך חשובה לפני המקום. וזהו 'כל דבר הבא לידי חימוץ' – שיכול אדם לעשותה בשביל תאוות הגשמיות או תאוות עולם, 'אדם יוצא בה ידי חובת מצה' – כשעושה הדבר ההוא ואין מחשבתו נוטה בזה לתאוות העולם רק לה' לבדו, יוצא בה ידי חובת מצה. 'וכל דבר שאין בא לידי חימוץ' – היינו שעבודתו היא רק בתורה ובתפילה לחוד וכיוצא בהם, 'אין יוצא בה ידי חובת מצה', והבן.

(אוהב ישראל לקוטים עמ' שמו)